

Utěšený, Slavomír

O výsledcích korespondenčního výzkumu syntaktických jevů : (podle II. sešitu Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka)

In: *Otázky slovanské syntaxe : sborník brněnské syntaktické konference*, 17.-21.IV.1961. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962, pp. 394-397

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119454>

Access Date: 03. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

O VÝSLEDČÍCH KORESPONDENČNÍHO VÝZKUMU SYNTAKTICKÝCH JEVŮ

(Podle II. sešitu Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka)

SLAVOMÍR UTĚŠENÝ (Praha)

Ve většině nářečních anket se zjišťuje zeměpisný rozsah vybraných diferenčních jevů hláskoslovných, tvaroslovných a slovníkových; syntaktické jevy tu zůstávají zpravidla vůbec stranou. Jsou ovšem i výjimky a vlastně už nejstarší metoda zjišťování nářečních diferencí, která spočívala v překládání spisovného textu do příslušného dialektu, zkoumala průvodně i útvary syntaktické, i když právě zde se její nedostatky (přílišné ovlivňování dotazovaného) projevíly nejmarkantněji. Je pochopitelné, že takovým způsobem se daly zjišťovat jediné difference výrazné a pevné a i takové byly často pomínuty na úkor spisovných vazeb výchozího textu: do nářečí se „překládala“ jediné hlásková, tvarová a méně už lexikální stránka, živá lidová syntax přitom zůstala zpravidla stranou. To lze pozorovat nejen na složitých větách překladových textů v Šemberových Základech dialektologie československé, ale do jisté míry i na proslulých 40 jednoduchých větách Wenkerových, jež se staly základem pro Německý jazykový atlas.

Zajímavější pokus o jazykově zeměpisné zpracování syntaktických jevů máme tak vlastně až u G. Bottiglionioho v jeho tuším nedokončeném díle Jazykový a etnografický atlas italské Korsiky. Autor zde pracuje vedle běžných větiček všedního života též s úslovími, pořekadly a příslovími, tedy s útvary vysloveně petrifikovanými. Jsou mezi nimi často zajímavé útvary spojené vnitřním rýmem, který je zachovávan i v případech, že se celé úsloví bohatě územně diferencuje. Vcelku ovšem takový zvláštní způsob výzkumu ve větách nelze ještě nazvat syntaktickým v pravém slova smyslu, i když jistě pro syntax přináší mnoho cenného materiálu.

Jinak si počínal výzkumný program pro nářeční atlasy ruské a východoslovenské vůbec: zde už byl vypracován pojem modelu a jeho realizace. Model přitom představuje jakýsi vzorec, do kterého lze dosadit konkrétní materiál buďto neomezeně, nebo s určitými omezeními řádu především gramatického a lexikálně frazeologického. K prvnímu, neomezenému typu patří např. vazba *здесь у волков пожено* // *здесь волками пожено* ap., tj. ‚chodili tudy vlci‘; k druhému, omezenému typu patří např. vazba typu *косить трава* (jde tu vlastně jen o zvláštní nominativ-akusativ v sg. ženského rodu) nebo ještě výrazněji lexikálně omezená vazba typu *идти по ягодам* // *за ягодами* apod. V dotazníkovém programu se konkrétní případy takových konstrukcí uvádějí právě jen jako vzor či vzorec, do kterého se pak dosazují

příslušné zapsané údaje daného typu. Nezjišťuje se tedy konkrétní užití obratu *адець у волков хожено* ap., nýbrž registruje se jakýkoli faktický případ užití daného modelu. Stejným způsobem bude jistě možno postupovat i při výzkumu syntaktických jevů pro slovanský jazykový atlas, jak zvláště pěkně ukazuje v dosavadních příspěvcích J. Bauer.

V české dialektologické výzkumné praxi ovšem ještě v celonárodním měřítku tak daleko nejsme a vedle speciálního monografického výzkumu nářeční syntaxe archaických oblastí na východní Moravě a ve Slezsku, kterému se věnují brněnští dialektologové J. Chloupek a J. Balhar, a vedle průkopnické monografie o vývoj genitivních vazeb v češtině od K. Hausenblase jsme vlastně dosud extenzivní výzkum nářeční syntaxe přímou metodou dosud neprováděli.

Jeho jistou náhražku a první výhledový pokus pro další práci však už máme přece k dispozici: jsou to výsledky několika speciálních otázek v II. sešitu Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka. Do jeho závěrečného XI. oddílu byla pokusně vřazena i skupinka syntaktických otázek, které ovšem nemohly pracovat výslovně jen se strukturními modely: v korespondenční anketě má totiž značná část vyplňovatelů sklon chápat každý návod konkrétně nikoli jako příklad, nýbrž jako závazný doklad, který je třeba přímo zjistit.

Tak např. užívání gen. záporového se v dotazníku zjišťuje otázkou: „Jsou u Vás možné obraty jako: 1) *Takového kolovrátku už nikde nenajdete* 2) *Takové chalupy už tu není.*“ — Jako odpověď tu pak můžeme číst prostě: ano, ne, zřídka, u nejstarších apod. — nebo se tu též, a to ne právě vzácně, setkáme i s nějakým přípisem obdobné konstrukce, zvláště ovšem v těch případech, kdy může dát vyplňovatel pozitivní odpověď. Speciální frazeologizované konstrukce, jako např. *není divu*, partitivní *nemám peněz* ap., jsme se ovšem neodvážili zjišťovat touto metodou, která se přece jen mnoho neliší od oné staré a zcela nedostatečné metody překladové. — Než v takových základních obrysech jsou tuším i tyto předběžné výsledky přece jen užitečné a představují jistý orientační přínos pro další práci. V našem případě nám schematická mapka, zpracovávající v 57 bodech zatím jen asi 1 procento materiálu z archívu ÚJČ v Praze, ukazuje výsledek vcelku shodný s podrobným obrazem Hausenblasovým: liší se od něho jen na oblasti centrální Hané, kde dnes gen. záporový vymizel vlastně už v té míře jako v obecné češtině.

Stejně pěkně jako záporový genitiv určila nám anketa předběžně i rozšíření plurálu úcty pro 3. osobu i s jeho další diferenciací na archaičtější typ *naši tatíček byli doma* a (méně „důsledný“) západnější typ *naš tatínek byli doma*. Podobně byla zjištěna i reliktová kategorie neuter u typu *kdes bylo?* v osloveních a otázkách adresovaných i dětem nebo svobodným děvčatům. — Z vlastních větných konstrukcí bylo do ankety pokusně vřazeno jen několik víceméně frazeologizovaných typů, jakými se např. v ruštině zabývá zvl. N. J. Švedova. Např. jde o zřetelový typ *pršet neprší*, nebo explicitnější *aby pršelo, neprší*, nebo konečně: *plakat jak plakat, ale tak řvát!* První konstrukce nevykazují v řídké schematické síti přesvědčivě

územní rozvržení, zato poslední z nich se ukázala jako celomoravská s jistým přesahem do Čech na jihu Českomoravské vrchoviny.

Zajímavé jsou i výsledky týkající se užití různých tázacích, ukazovacích přitakacích aj. větných částic. Tak tázací *či* v zjišťovacích otázkách typu: *či by si to neumyla sama?* je zřetelně omezeno na lašskou a přiléhající moravskoslovenskou oblast; jisté jeho reliktů se snad najdou i na centrální Hané. Jinak je ve větách tohoto typu běžné spíše slůvko *copak*, zvláště v sv. Čechách. Tázací *li* (-i) ve větě typu *chcete-li, strýčku, polévky?* se zatím v anketě ukázalo jako čistě valašské — typ *moc-li toho máte?* je ovšem daleko rozšířenější. Zajímavé je konečně i rozšíření částice -*ž* (pokleslého *že*) v tázacích zájmenech a příslovcích v případech jako: *kamž sem to jen dal?* Toto příklonné -*ž* se pak často připojuje i k tvarům slovesa, např. v otázce: *kde siž byl?*, a jeho užití je tu vázáno na vlastní jihočeskou oblast s přesahem na západní Moravu. Méně výrazný výsledek přinesla otázka na citovou částici -*tě* (na jz. Moravě -*tje*) ve zvoláních jako: *bude-tě to dnes bídněj oběd!*

Územní diferenciacie částic je markantní i u částic ukazovacích, např. u částice -*hle*, vzniklé z imperativu *hled!* Vlastní česká oblast tu má dvojslabičnou formu *hele* — v centru Čech a na archaickém jz. mor. okraji dokonce otevřené *hale*; naproti tomu lašská oblast má zjednodušené *le!* S těmito údaji se váže v celek i územní rozvržení obměn zájmena *tento* (*tenhle, tuten, totten, hen ten* atd.).

Neméně zajímavé výsledky přineslo mapování variant přitakacích částic, ať už jde o hláskové obměny částice *ja* [*jo*] *ju*, o rozsah částice *no* užitě samostatně — bez spojení jako *nojo, noba* apod., nebo konečně o některé složitější přitakací útvary: pěkně se tak např. vysvětlilo tradiční přitakání *ibaarci* — *bárci* na česko-moravském pomezí jako kontaminace starobylého českého *arcit* a moravského *ba*.

Poslední, tentokrát členská částice, kterou bychom se chtěli blíže zabývat, vyjadřuje neurčitou míru: je to spisovné *asi*. Na Moravě mu zpravidla odpovídá výraz *ale*, na východě se však neurčitá míra vyjadřuje často i spojením měrové předložky *s* (zde ovšem chápané jako *z*) s akusativem počítaného předmětu, tedy vysloveně syntaktickým prostředkem. Např.: *koupil si ze čtyři rohlíky; tomu děcku je z pět roků*. To jsou ovšem jen jakési základní a přitom relativně územně vykrytalizované možnosti vyjádření přibližného počtu. Vedle toho jsou i synonymní prostředky pro toto přibližné určení, jako *má okolo, kolem pěti let; má tak, tak asi, tak nějak pět let; má takovejch pět let* (srov. žertovné úsloví, zamýšlí-li se někdo příliš s udáním počtu: *takevejch nejmíň*). Jiné způsoby vyjadřování této neurčitosti, jako *může mít, myslím, že má pět let* apod., není už ani třeba uvádět. I tak je dost zřejmé, že při syntaxi máme často co dělat s velice bohatou synonymikou prostředků vyjadřujících zhruba týž obsah. To pak zvláště ztěžuje úlohu explorátora v tomto okruhu zkoumání. Při vši variabilitě a synonymitě v jednotlivých případech se však domníváme, že konečný jazykově zeměpisný pohled na tato data ukáže podobně jako tento náš pohled předběžný přece jen jistou hierarchii takových prostředků, převládání určitých z nich na jistých územích, krystalizační jádra i přechodné oblasti jednotlivých

soupeřících možností atd. A podobně jako můžeme při vší té synonymice i z nepřímo získaných dat dobře vyloupnout vzájemný poměr podob lexikálního vyjádření *ale/asi* a rozšíření vazby předložky *z + akusativ*, zatímco ostatní synonymní vyjádření tu nejsou nijak územně vázána anebo dokonce příznačná pro určitou oblast, můžeme jistě takovou třídící práci provést pomocí jazykově zeměpisné metody tím dokonaleji s materiálem, který bohdá už brzo získáme cestou přímého výzkumu. V celonárodním měřítku tu zeměpisné zpracování diferenčních syntaktických jevů přinese ještě řadu cenných poznatků pro historii i současný vývoj našeho národního jazyka.